

ҚАДИМГИ ХОРАЗМДА ҲАЙКАЛТАРОШЛИК САНЪАТИ

Қурбанов Музаффар Атаханович

Урганч давлат университети Тарих кафедраси катта ўқитувчиси

Тел: +99 897 5282883

e-mail: kurbanovmuzaffar1983@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақола Қуйи Амударё ҳавзасида истиқомат қилган зироаткор аҳоли вакилларининг ҳаёт ва ижод уйғунлиги бўлган сопол ҳайкалтарошлиги санъатининг айрим хусусиятлари таҳлиliga бағишланган.

Калим сўзлар: Қуйи Амударё, зооморф, антропоморф, ангоб, Хумбузтепа, Қўйқирилганқалъа, Қальалиқир-2, Кўзалиқир, Катта Қирққизқалъа, Тупроққалъа (Шовот), Катқалъа (Шовот).

ИСКУССТВО СКУЛЬПТУРЫ В ДРЕВНЕМ ХОРЕЗМЕ

Рурбанов Музаффар Атаханович

Ургенчский государственный университет

старший преподаватель кафедры истории

kurbanovmuzaffar1983@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена анализу некоторых особенностей искусства керамической скульптуры, представляющего собой неотъемлемую часть быта и творческой жизни земледельческого населения проживающего в нижнем течении бассейна Амударьи.

Ключевые слова: Нижняя Амударья, зооморфный, антропоморфный, ангоб, Хумбузтепа, Кой-крылган-кала, Калалы-гыр 2, Кюзельгир, Большой Кирк-кызкала, Топрак-кала (Шават), Кат-кала (Шават).

THE ART OF SCULPTURE IN ANCIENT KHOREZM

Rurbanov Muzaffar Atakhanovich

Senior Lecturer of the Department of History of Urgench State University

Tel: +99 897 5282883

e-mail: kurbanovmuzaffar1983@gmail.com

ABSTRACT

This article discusses the analysis of some features of the art of ceramic sculpture, which is a combination of life style and creativity of the agricultural

population living in the Lower Amudarya basin.

Keywords: *Lower Amudarya, zoomorphic, anthropomorphic, angob, Khumbuztepa, Koykirilganqala, Qalaliqir-2, Kozaliqir, Katta Kirqqizqal'a, Topraqal'a (Shovot), Katqal'a (Shovot).*

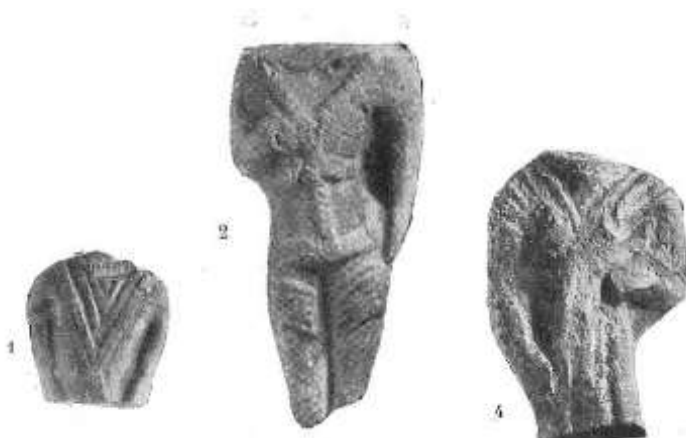
КИРИШ

XX асрнинг 30-90 йилларида фаолият олиб борган Хоразм археология ва этнография экспедицияси (ХАЭЭ) ҳамда истиклол йилларида бир қатор илмий муассасалар томонидан Қуйи Амударё ўнг ва сўл сохилларида олиб борилган археологик изланишлар натижалари диққатга сазовор бўлиб, воҳа қадим тарихини ёритишга хизмат қилувчи кўплаб археологик манбалар таҳлили асосида фундаментал нашрлар эълон қилинди. Хоразмнинг қадимги тарихи ҳақида ёзма манбаларда берилган кам сонли маълумотлар афсуски, уни тўлиқ ёритиб бера олмайди, лекин қум барҳанлари остида яширин қолган осори-атикаларнинг археологлар томонидан топилиши аждодларимизнинг турмуш тарзи, хўжалик шакллари, санъати ва эътиқоди тўғрисида маълумотларни тақдим қилмоқда. Айниқса, артефактларнинг аксарини сопол буюмлари ташкил қилиши ҳудуд аҳолисининг ҳаёт ва ижод уйғунлиги асосида шаклланган ўзига хос маданиятида кулолчиликнинг ўрни алоҳида аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади. Хусусан, пахса девор юзасига ишланган бўртма тасвири рельеф, қолипда ишланган антроморф ва зооморф ҳайкалчалар, кулолчилик идишлари ва уларга туширилган тасвирлар шулар жумласидандир.

МЕТОДОЛОГИЯ

Қадимий ёдгорликларда олиб борилган археологик изланишлар натижасида ўрганилган ҳайкалтарошлик санъати намуналари орқали биз ўз даври эътиқоди, турли тоифа вакиллари кийимлари ҳамда хўжалик шакллари тўғрисида маълумотларга эга бўламиз.

Ёнбошқалъа харобаларига қилинган экспедиция натижасида олинган терракоталар башанг кийинган аёлларнинг ҳайкалчалари ҳамда узун этик, бели қисиб боғланган учбурчак ёқали калта камзул ва уч шохли ғалати “Фригийлар қалпоғи”ни кийган эркакларнинг фигурачалари ҳайкалчаларнинг аксарини ташкил қилган (расм-1). [1, 149-б]

1-расм. Ёнбошқалъа. Эркак ҳайкалчалари

2-расм. Қалъалиқир-2. Эркак ҳайкалчаси.

Тадқиқотчи Б.И. Вайнберг Қалъалиқир-2 ёдгорлигида олиб борган изланишлари натижасида фақат битта бошсиз эркак терракота ҳайкалча топилган – шими устига пастга туширилган тарзда кўйлак кийган, олдида камар боғланган. Кўйлакнинг билагида текис тикувлар мавжуд бўлган (расм-2). Қолган барча сопол ҳайкалчалар аксарини аёл терракоталар ташкил қилган бўлиб, уни қуйидаги типларга ажратган: 1. Узун либос билан ўралган тик турган ҳайкалча; 2. Беланчак устки кийимда тик турган ҳайкалча (расм-3); 3. Ям-яшил плашда (фижма билан) тик турган ҳайкалча ва ўнг қўлда шам ёки гул тутган (расм-4); 4. Яланғоч ҳолда тик турган ҳайкалча (расм-5); 5. Кўза тутган ҳолда тик турган ҳайкалча (расм-6). [2, 164-б]

3-расм. 1 ва 2-тип.

4-расм. 3-тип.

5-расм. 4-тип

6-расм. 5-тип.

Юқорида келтирилган гуруҳларга кирувчи ҳайкалчалар Катта Қирққизқалъа ва Қўйқирилганқалъа ёдгорликларидан ҳам топилган (расм-7). [3, 182, 338, 342-б]

7-расм. Терракоталар. 1-2-Катта Қирққизқалъа. 3-5- Қўйқирилганқалъа.

МУҲОКАМА

1979-1980 йилларда тадқиқотчилар томонидан Амударё сўл томонидаги Шовот Тупроққалъасида амалга оширилган археологик кидирув чоғида

топилган терракоталари Кўйқирилганқалъадан топилган ҳайкалчаларнинг типологик ўхшашидир. Олд томонидан ярим устун кўринишга эга, узун ва силлиқ кийимда қизил ангоб билан қопланган аёлнинг боши йўқ ҳайкалчаси тирсаки букилган ҳолда ўнг кўлининг кафти кўкрагида турибди, чап кўли эса эгилиб қорин қисмида турибди. Тадқиқотчи, фикрича, ўзининг умумий кўриниши ва безагининг алоҳида элементлари билан уни баъзи Яқин Шарқ (Оссурия-Бобил ва Кичик Осиё) тасвирлари билан таққослайди ва “устунли терракота одатда худонинг дарахт танасида мужассам бўлиши ғояси билан боғлиқ, бу бежиз эмас, чунки дарахтни илоҳийлаштириш дунёнинг кўплаб халқлари учун одатий бўлган” деб таъкидлайди (расм-8). [4, 32-б]

8-расм. Шовот Тупроққалъаси. Аёл терракота

М. Мамбетуллаев раҳбарлигида Тошсақа зонасидаги Хумбузтепа ёдгорлигида олиб борилган археологик қазилмалар натижасида олинган сопол ҳайкалчалар Кўзалиқир ва Қалъалиқир-2 харобаларидан топилган терракоталар ясалиши ва шаклини такрорлайди (расм-9). [5, 28-б]

9-расм. Хумбузтепа. Терракотанинг бош қисми.

2017-2018 йилларда С.Р. Баратов раҳбарлигида мазкур ёдгорликда олиб борилган изланишлар натижасида аниқланган аёл терракота (Хоразм Маъмун академияси музейида сақланмоқда) муҳим аҳамиятга эга. 4-типга мансуб қолипда ишланган қизил ангобли анча яхши сақланган аёл ҳайкалча ўзининг ўлчами, шакли ҳамда услуби жиҳатидан Қалъалиқир-2, Кўзалиқир, Катта

Қирққизқалъа, Қўйқирилганқалъа ёдгорликларидан топилган терракоталарнинг ўхшашидир. Аёлнинг ўнг қўли тирсақдан букилган ҳолда кўкрагига қўйилган, чап қўли қорин қисмига қўйилган тик турган ялонғоч ёки енгил либосли кийим кийган ҳолдаги тасвирни намоён қилади (расм-10).

10-расм. Хумбузтепа. Аёл терракота

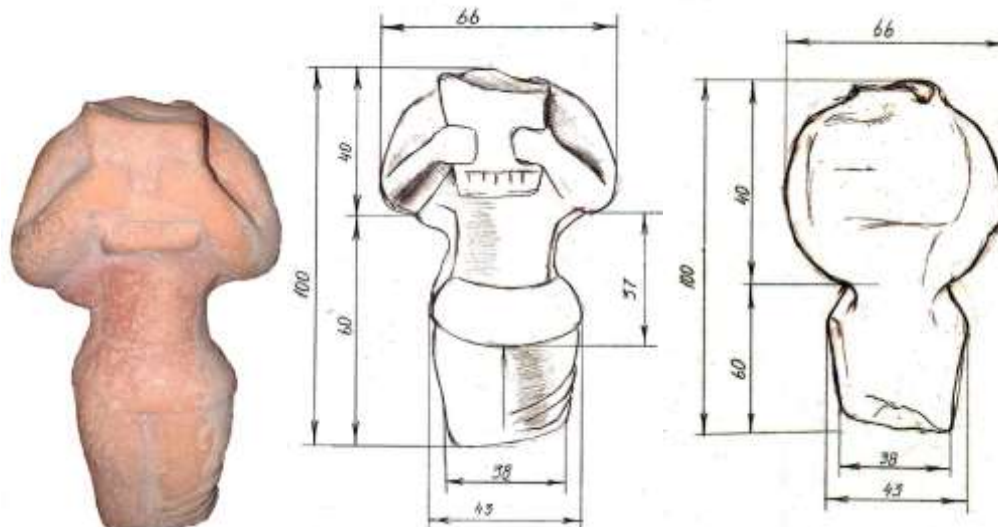
Тадқиқотчи Б.П. Садуллаев раҳбарлигида 2021 йилда Шовот Катқалъасида олиб борилган изланишлар натижасида топилган терракота бош қисми ишланиши жиҳатидан олдинги типлардан фарқ қилмайди ва унда ҳам аёл қиёфаси тасвирлангани аниқ (расм-11). [Тадқиқотчи Б.П. Садуллаевга тақдим этган материали учун миннатдорчилик билдирамыз.]

11-расм. Катқалъа (Шовот). Терракота бош қисми.

Тупроққалъа туманида “Арка бобо” фермер хўжалигининг ёдгорлик излари аниқ бўлмаган ҳудудидан Хумбузтепа ва Қалъалиқир ёдгорликларидан топилган терракота ҳайкалчаларининг айнан ўхшаши бўлган, бироқ ҳали ўрганилмаган, бадий жиҳатдан фарқ қилувчи тасвирга эга намунаси топилди. Унинг бош қисми сақланмаган, иккала қўли билан кўкрак қисмида муқаддас китоб ушлаб турган қоҳин эркак кишининг қизил ангобли ҳайкалчаси бўлиб, бели қисиб боғланган калта камзулли эканлиги кўриниб турибди (тадқиқотчи терракотани “Авесто” музейига тақдим қилган). Баъзи қисмлари

сақланмаганлиги боис, унинг бош ва оёқ кийими қандайлигини кўриш имконияти йўқ. Ҳайкалча қолипда ишланган бўлиб, унинг сақланган бўйи 10 смга яқин, қалинлиги 2-2,5 см. (расм-12)

12-расм. Туямўйин зонаси. Эркак терракота ҳайкалчаси.

Юқорида кўриб чиқилган археологик манбалар таҳлили шуни кўрсатадики, ҳайкалчалар Амударёнинг ўнг ва сўл сарҳадларида шаклланган маданий-хўжалик марказларида ҳайкалтарошликнинг ягона услуби шаклланганлиги ва ривожланганлигини кўрсатади. Чунки, қайси ёдгорликдан топилишидан қатъий назар қадимги давр терракоталари типологик жиҳатидан ўхшашдир.

ХУЛОСА

Юқоридаги келтирилган маълумотлар қуйидаги хулосаларга келиш имконини беради:

- топилган терракоталарнинг деярли барчаси ҳажми баландлиги 10 см атрофида бўлиб, япалоқ ва шартлидир;
- ўзига хос хусусияти шундаки, уларда кийим безаклари ҳамда қадди-қомати тафсилотига катта эътибор берилган;
- аёллар ҳайкалчалари кўпроқ ярим устун кўринишга эга, узун ва силлиқ кийимда, тирсаки букилган ҳолда ўнг қўлининг кафти кўкрагида, чап қўли эса эгилиб қорин қисмида турган тасвирли типлари кўпроқ учрайди;
- аёл терракоталарнинг кўпроқ ишлангани бу қандайдир култ ёки аҳоли дунёқариши билан боғлиқки, аёллар эъзозланган ва улуғланган;
- эркаклар ҳайкалчалари кам учрайди ва улар учбурчак ёқали бели қисиб боғланган калта камзулли ҳолдаги типлари кўпроқ учрайди;

– бу услуб илдизлари С.П. Толстов таъкидлаганидек “деворлари ичида аҳоли яшайдиган шаҳарлар” замонига (мил.авв. VI-V асрлар), шунингдек, антик даврда кенг тарқалган. Кейинроқ, янги эранинг дастлабки асрларида яратилган ҳайкалчалар йирик ва тамомила ҳаққоний услубда ишлана бошланган;

– одамлар ва ҳайвонларнинг тасвирлари қолипчи ҳайкалчалар билан бир қаторда, идишларга ҳам бўрттириб ишланганлигини кўриш мумкин.

REFERENCES

1. Толстов С.П. Қадимий Хоразм цивилизациясини излаб. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2014. – Б. 149.
2. Калалы-гыр 2. Культурный центр в Древнем Хорезме. IV-II вв. до н.э. – М.: «Восточная литература» РАН. 2004. – С. 164-188.
3. Кой-крылган-кала – памятник культуры древнего Хорезма IV в. до н. э. – IV в. н.э.//ТХАЭЭ. Т.V. – М.: «Наука», 1967. – С. 182, 338, 342. Рис.71.
4. Мамбетуллаев М. Топрак-кала Шаватская (раскопки 1979-1980 гг.)//Археология Приаралья. Вып. 3. – Т.: «Фан», 1986. – С. 32. Рис.13.
5. Мамбетуллаев. М. Хумбузтепе – керамический центр южного Хорезма//Археология Приаралья. Вып. 2. – Т.: «Фан», 1984. – С. 28. Рис. 6.